

DIMITRIE CANTEMIR ȘI PROBLEMA SINCRETISMULUI CULTURAL- SPIRITUAL. CÂTEVA REPERE

Acad. *Haralambie CORBU*

DIMITRIE CANTEMIR AND THE PROBLEM OF CULTURAL-SPIRITUAL SYNCRETISM.

SOME POINTS OF REST

Syncretism, i.e. the interference between cultures, domains, personalities, literary-artistically and scientific genres and species is characteristic, especially, for the cultures which are situated at geographical and historical borders of development of two or many civilization. The works of Dimitrie Cantemir are at interferences of medieval and modern thinking, culture and art, at the borders of Persian, Mohammedan, Occidental cultures and demonstrate plenary this cultural and civilizational syncretism.

I.

Ca spirit și formațiune cultural-artistică, Dimitrie Cantemir ilustrează, într-un grad de înaltă reprezentativitate, fenomenul sincretismului – științific, filosofic și intelectual, a coexistenței, convergenței și divergenței dintre Evul Mediu și Renaștere, dintre orientalism și occidentalism, dintre cele mai diverse domenii ale simțirii și cunoașterii, cum ar fi istoria, geografia, arheologia, arhitectura, muzica, arta plastică, etnografia, literatura, lingvistica, etc. De aici și particularitățile limbajului operelor sale în ansamblu, nu numai a celor literar-artistice, marcat și el masiv de influența culturii cărturărești, dar și de tipurile tradiționale ale culturii populare. Stilul acesta baroc contăminat de multe și diverse substanțe nutritive, imprimă scrisului umanistului nostru de talie europeană un farmec aparte, dar totodată și complică, în bună măsură, plasarea lui univocă într-un sistem sau altul, într-o formulă lingvo-semantică sau esteticostilistică imuabilă și ireproșabilă.

Temeliile acestei formațiuni sincretico-sintetice au fost puse în timpul aflării lui D. Cantemir timp de aproape două decenii la Constantinopol. Luxosul palat Otrakioi de pe malul Bosforului, cumpărat în 1692 pentru 25000 taleri, devine în curând un centru

Dimitrie Cantemir (n. 26.10.1673–d. 1723)

de rarități muzeistice și un loc de comunicare între reprezentanții elitelor diferitor popoare și culturi. Concomitent palatul de pe malul stâng al golfului mic, cunoscut cu numele *Cornul de Aur*, devine și un punct de discordie, căci prin frumusețea și perfecțiunea sa el provoca invidia celor din jur, mai cu seamă a marilor dregători musulmani¹. „Palatul, - relatează cercetătorul Constantin Măciucă, - era renumit nu numai prin arhitectura lui elegantă și impunătoare, dar și pentru bunul gust cu care era aranjat interiorul, și prin colecțiile de mare valoare artistică strânse aici. Se găseau colecții de manuscrise și cărți rare privind istoria și datinile turcilor, copii prețioase făcute după portretele sultanilor, valoroase obiecte de artă. Beizadeaua prețuia obiectele vechi și făcea totul pentru a intra în posesia lor. În locuința sa avea colecții de monezi, vestigii arheologice, cărora căuta să le smulgă tainele trecutului”².

Ulterior, Cantemir tânjea și suferea nespus de mult pierderea acestui palat. „Palatul meu - relatea el nostalgic și cu multă mahnă în „*Istoria Imperiului Otoman*”, - mazilit într-o mahala din Constantinopol pe țărmul Bosforului, era locul cel mai plăcut ce-și poate cineva închipui. Precum am auzit, după plecarea mea din Constantinopol, palatul meu

¹ Tvircum Victor. *Vitralii, Bumpажу*, Chișinău, 2006, p. 161-162.

² Măciucă Constantin, *Dimitrie Cantemir*, București, 1962, p. 133-134.

cu toate raritățile ce strănsesem acolo, au ajuns în mâinile fiicei sultanului Ahmet, însă mai multe colecții ale mele despre trebile și datinile turcilor au căzut în mâinile lui Ioan Mavrocordat, acuma interpret la curtea otomană”³.

Palatul Otrakioi, după cum vedem, reflectă aceiași sincretism cultural, spiritual și istoric despre care vorbesc toți cercetătorii operei cantemiriene, fără excepție. Cum ar fi de exemplu, Șerban Cioculescu: „Cantemir era un poliglot, iar savantul gândea ca un umanist de tip mixt, la răscrucea civilizațiilor. Simțirea lui însă era a unui moldovean, însuflețit de cel mai fierbinte patriotism, în care se reflectau zările și amintirile fericite ale adolescenței moldovenești, hotărâtoare în formarea sensibilității”⁴. Sau Virgil Cândea: „Prin Cantemir islamul a avut pentru prima oară în epoca modernă un cercetător și un judecător european și creștin din lăuntru lui”⁵.

Din acest amalgam de epoci, culturi și civilizații este imposibil, practic, să separi și să pui într-o ordine bine structurată toate evenimentele constituente ale întregului. Căci e vorba de un întreg nou, într-o cu totul altă formulă existențială. Inclusiv separarea, în cazul marelui nostru umanist, a fondului științific propriu-zis de cel filosofic, istoric, politic, cultural-artistic și spiritual-estetic, fiecare lucrare în parte și toată opera în ansamblu purtând, într-un grad mai mare sau mai mic, pecetea distinctă a acestei simbioze. Marele scriitor francez François Rabelais, unul din cei mai străluciți reprezentanți ai Renașterii europene timpurii, exprima acest adevăr printr-o metaforă de o rară simplitate și profunzime în același timp: «Dacă în această butelcă, - se întrebă și își întrebă cititorii autorul romanului *Gargantua și Pantagruel*, - turnând două măsuri de vin și una de apă, le-aș amesteca bine laolaltă, ați mai putea să le despărțiți? Cum ați face să le alegeți și să-mi turnați din nou, într-un pahar apă fără vin, iar într-alt pahar vinul fără apă, în aceeași măsură cum le-am turnat în butelcă?» Cu atât mai greu e de găsit răspunsul satisfăcător raportat la opera lui D. Cantemir, constituită din atâtea elemente eterogene, dar atât de convergente între ele!

Academicianul Perpessicius considera drept lucrări literare propriu-zise, „abia trei, dacă punem la socoteală... și „*Descrierea Moldovei*”, scrisă în latinește”⁶. De fapt, lucrări literare propriu-zise sânt două: „*Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea*”

(1698) și „*Istoria Ieroglifică*”(1705)⁷; imixtiuni folclorice-literare se întâlnesc în „*Hronicul a vechimii romano-moldo-vlahilor*” (1717), toate trei fiind scrise în limba maternă.

„*Hronicul*, - remarcă Stela Toma, - nu este o lucrare beletristică, dar nu este nici un tratat de istorie impersonal, sobru, lipsit cu totul de ornamente expresive; retorica pe care și-o propusese Cantemir drept exercițiu în „*Istoria Ieroglifică*”, se dovedește a fi devenit cutumiară în ultima sa scriere. Așa se face că „*Hronicul*”, complex „dotat” cu informație, beneficiază complementar de participarea afectivă a autorului, precum și de atractivitatea „conferită” de *ars bene dicendi*, însușiri ce-l destinează, aproape în egală măsură specialiștilor istorici, dar și literaților”⁸.

Cât privește „*Descrierea Moldovei*”, care, de fapt, e un eseu sau un studiu științific despre istoria, cultura, tradițiile populare, arta și spiritualitatea moldovenilor, împreună cu toate celelalte lucrări de filosofie, istorie, etnologie, sociologie, psihologie, etc., scrise și tipărite (în majoritatea lor absolută post-mortem) în limbile greacă și latină, formează un cu totul alt compartiment al moștenirii spirituale cantemiriene – acela al gânditorului și savantului de dimensiuni intercontinentale și inter-cultural-civilizaționale. De reținut și faptul că chiar autorul indică destinatarul ostenețelor sale: „în slava și folosința moldovenescului niam” sau –ce-i, în fond, același lucru, - „a pravoslavnicului moldovenescului nărod”.

Istoricul literar Mircea Muthu numește, și pe drept cuvânt, timpul istoric în care a trăit Dimitrie Cantemir – *timp de răscruce*. Aflat la răspântie de culturi și epoci, această *figură de Renaștere*, remarcă cercetătorul, D. Cantemir a trăit o adevărată *dramă intelectuală*, „fiind stânenit de dogmatismul ortodoxismului de tradiție bizantină, ca și de atmosfera prăfuită a sferei greco-slave, din care provenea și unde se formase”⁹.

Umanistul enciclopedist moldovean, continuă autorul, „întrunește, îmbinate, caracterele a două tipuri de civilizație”- Orientală și Occidentală, în timp ce omul politic și domnul Moldovei, „vrând să dovedească latinitatea noastră (cf. *Descriptio Moldaviae* și *Hronicul*), neagă tradiția slavo-

⁷ Titlu integral: „Istoria Ieroglifică în douăsprezece părți împărțită, așijderea cu 760 sentenții frumos împodobită, la începuturi cu scară a numerelor dezvoltătoare, iară la sfârșit cu a numerelor străine filcuitoare, alcătuită de Dimitrie Cantemir”. Romanul lui D. Cantemir urmează în fond, modelul Istoriei etiopicești de Eliodor.

⁸ Cantemir Dimitrie, Opere, I, Editura Academiei Române, București, 2003, p. 838.

⁹ Muthu Mircea, Balcanismul literar românesc, I, Etapele istorice ale conceptului, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2002, p. 44.

³ Pascu George, Viața și opera lui D. Cantemir: 26 octombrie 1673- 21 august 1723, București, 1924, p. 15.

⁴ Cioculescu Șerban, Varietăți critice, București, 1966, p.56.

⁵ Cantemir D., Opere complete, vol. I, Divanul, București, 1974, p. XL

⁶ Perpessicius, Mențiuni de istoriografie literară și folclor (1948-1956), București, 1957, p.289.

bizantină în... practica domnească a ideologului. Orientarea finală este hotărât apuseană; drumul său, din Stambulul diplomatului până în Rusia occidentalizatului Petru cel Mare, reprezintă liniamentul biografic al evoluției sale de gândire¹⁰. „Istoria Ieroglifică” se sprijină și reflectă acest timp de răscruce și această dramă intelectuală, de care e marcat atunci spiritul și mentalitatea balcanică, proiectate pe două planuri diametral opuse: cel deschis și orientat spre progres, cultură și civilizație, și cel duplicitar și cufundat în întunericul începuturilor rudimentare. *Feericul* alternează, în această lume, cu *grotescul*. „Portretele acide, concluzionează autorul studiului citat, declanșează procesul de convertire în farsă, ce nu poate ascunde însă nota amară, predominantă. Drumul animalelor spre cetatea Epithimiei este inevitabil, aceasta exercitând o atracție magică. Atmosfera halucinantă subliniază fantasticul simbolic și de viziune. Sensul general al acestuia este unul *centripetal*: lighioanele procedează ritualic, Epithimia coagulând cercul fatal. Din interiorul său vizibilitatea este extremă, condeiul aglomerează trăsături psihico-fizice alcătuindu-se astfel imagini compozite, polimorfe¹¹.

Desigur, există și alte opinii, care consideră, de exemplu, nu Occidentul drept orientare principală sau bază formativă a lui Dimitrie Cantemir, ci Orientul. Este interesant de observat, -notează în această ordine de idei cercetătoarea Ecaterina Țarălungă, - că punctul de priveliște a fost mereu Moldova, niciodată Constantinopolul care-l formase ori Rusia unde își scrisese majoritatea lucrărilor. Din acest punct de vedere privea deopotrivă spre Orient și spre Occident. *Dar nu putem să nu înregistrăm, din întreaga sa operă, faptul că mesajul Orientului a fost mai puternic decât al Occidentului*” (subl.n.)¹².

II.

Deja prima scriere tipărită a lui Dimitrie Cantemir „*Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*” poartă amprenta vizibilă a interferențelor și contactelor interculturale la frontiera Orient-Occident. „Din această operă, scria academicianul Virgil Cândea, aflăm care era atunci primul inventar al cunoștințelor sale: limbi străine, lecturi persane, grecești, moldovenești și latine, religioase și laice. Aici ne dezvăluie modul său de a vedea lumea, omul, raportul dintre macro - și microcosmos, oroarea sa pentru arivismul social al feudalilor hrăpăreți, atitudinea sa rezervată față de asceză și favorabilă vieții laice. Din paginile „*Divanului ...*” desprindem

preocupările literare ale tânărului învățat, care păstra pe masă *Galistanul* lui Saadi alături de bătrânele manuscrise de acasă, care împletea înțelepciunea lui Miron Costin cu cumințenia lui Seneca, rigoarea lui August cu morala reformată a lui Wissowaitus¹³. Concluzia generală e una clară și univocă: „Scriș într-un centru important de cultură sud-est europeană [la Constantinopol –H.C.], asociind elemente de gândire din răsăritul și apusul continentului, publicat și în limba greacă, „*Divanul...*” aparține prin temă, geneză și destinație tezaurului comun al literaturii europene¹⁴. Conform statisticii lui Virgil Cândea, în această scriere de debut sunt citați 154 autori greci, bizantini, bulgari, ruși, poloni, sârbi, latini, orientali, francezi, germani, iar pe parcursul întregii opere –conform calculelor Ecaterinei Țarălungă –peste 250, fapt care vorbește de la sine de excepționala erudiție pentru acele vremi a **Inorogului**.

O adevărată comoară de înțelepciune, „*Divanul...*”, ca să nu mai pomenim de scrierile ulterioare din perioada maturității, rămâne și astăzi un izvor nesecat estetic-artistic și etico-moral în istoria spiritualității noastre. Ne vom referi doar la câteva zicale, apologuri și paremii, care prin substanța lor morală și resorturile lor artistice ar putea servi și astăzi drept model și sprijin în munca de creație. Cum ar fi, de exemplu, acela referitor la *lingușitori*, sau, într-un limbaj mai modern, la lichelele de toată mâna și de tot soiul: „Firește-te de lingușitori. Ferește-te cu prudență de lingușitori care laudă și cele ce nu sânt de laudat, găsesc justificări pentru cele ce nu sânt de justificat și acoperă rănile nevindecate ale acelor pe care îi lingușesc. Nu te lăsa amăgit de aceștia, pentru că de cele mai multe ori ei una rostesc din gură și altceva ascund în inimă”. Sau câteva din proverbele și aforismele, de care abundă „*Divanul...*”, ca și întreaga operă cantemiriană: „Iată, scurții anii trec și pe cărările carile nu mă voi întoarce, umblu”; „Golan ieșit din pânțele maicii mele, și gol mă voi întoarce”; „Rădăcina tuturor răutăților este po[h]ta avuției”; „...într-acesta chip bogatul, prin tâmplări îmbogățindu-să cinstea și scaunul cel mai de sus sui, cu atâta încă mai sus a să urca poștește și nice la o stepenă de cel mai gios a să popri ari vrea. Pentru carii să dzice s-ar putea: Rădică-să înaltul, ca cu mai mare cădzătură să să cadză; dragostea dintre frați (aluzie la fratele Antioh, domn al Țării Moldovei la acel moment), dintre două inimi, e ca „Funea întreită, anevoie să va rumpe”. O avalanșă întregă de sentințe morale, împrumutate din diferite surse se perindă în alineatul imediat următor:

¹⁰ Ibidem, p.49.

¹¹ Ibidem, p.68.

¹² Țarălungă Ecaterina, Dimitrie Cantemir. Contribuții documentare la un portret, Prut Internațional, București-Chișinău, 2004, p. 201.

¹³ Cantemir Dimitrie, Opere complete, I, Divanul, București, 1974, p. IX.

¹⁴ Muthu Mircea, Balcanismul literar românesc, I, p. XCIX.

„Adeverește împăratul Solomon zicând: „Fratele carile să agiutorește de frate, ca o cetate vârtoasă”. Așijderea, precum izvorul mic în apa mare a da năzuiaște, asé eu cătră mării-ta și cătră a mării-tale cinste alergând, cinstea să mi să măriască; precum frumos grăiaște Esthir: „Izvorul mic în apa mare se mărește”. Și măcar că de un filosof oarecarele s-au grăit: „Gura care pre sine să laudă, să fie puțin...” „Însă precum adevărul pre toate biruiaște și preste toate stăpînește, adevărit și știut îm iaste”.

Utilizând diverse izvoare de inspirație și surse de informație, D. Cantemir în „*Divanul...*” citează numele unor autori și opere de primă mărime în cultura Orientală și Occidentală, cum ar fi : Gulistanul (Grădina cu trandafiri) de delicatul poet persan Saadi, Alexandria, Biblia, „Viața lumii” de Miron Costin, Van Helmont, umanistul italian Pietro Bizzari, Andrea Wissowiatius; favoriții umaniștilor: Aristotel, Augustin, Bernard, Boethius, Cato, Cicero, Epictet, Erasm, Hesiod, Lactantiu, Platon, Plutarh, Seneca, etc. Conform unor rigurozități moderne, caracterul compilativ al lucrării ar putea să dea naștere unor comentarii nefavorabile privind originalitatea operei și autoratul autentic al scriitorului moldovean. Ne alăturăm din această perspectivă la opinia echilibrată și plină de sens a savantului medievist, la care ne-am mai referit deja, Virgil Cândea:

„În general, scrierea lui D. Cantemir vădește libertatea sa față de izvoare. Este atitudinea obișnuită a gânditorului umanist, bucuros că ideile sale găsiseră la alți autori o exprimare fericită, pe care o adoptă fără rezerve. Ceea ce împrumută un asemenea autor reprezintă deci propria gândire. Aceasta ne permite să afirmăm, că indiferent cât de mare este aportul străin în „*Divanul...*”, opera însăși reprezintă în forma sa ultimă o creație exclusivă a lui Cantemir, înfățișând un studiu propriu de formație filosofică, etică și literară”¹⁵.

Chiar în cuvânt *Cătră cetitoriu* – în cunoscute-i manieră metaforico - sublimizatoare – autorul îi întinde viitorului oaspete al scrierii sale trei mescoare spre a sufletului dulce gustare, adică trei secvențe (compartimente) ale narațiunii privind trei ipostaze fundamentale ale relației trup-suflet, pe care are a le parcurge și asupra cărora va trebui să mediteze cu binecuvântare și blagoslovire creștinească. „La acéste trei dară mese, iată, și doaa ți s-au dat păghară și dintru carile, carile îți va fi voia, acela vii lua. Însă unul pre denafară cu frumoasă și plăcută poleială, iară pe dinlontru de aramă, cu cotlită și cumplit otrăvită băutură; iară altul nearătos și nedrăgostos pre denafară, însă

de aur pre dinlontru și de a vieții apă și plină de dulceață băutură plin iaste. Adecă păharul frumos, arătos, lumea sau împărăția ei, păharul nearătos și cu smerit chip ceriul sau împărăție lui iaste”. Unul reprezintă paharul vieții, paharul mântuirii, celălalt - paharul morții, paharul păcatelor, osândelor și urgiilor pământeste.

Întrebarea melancolică a Înțeleptului – unde ne sânt împărății Romei, în fața cărora *toate părțile s-au închinat*, unde ne sânt moșii și strămoșii noștri de altă dată, unde au dispărut mulți dintre contemporanii noștri și ce au luat cu ei plecând pe alte tărâmurii? și răspunsul tânguitor al Lumei : „Să știi că numai cu o felegă de pânză înveliți ca cum ar fi cămeșa cea de mătasa învăscuți, și într-un săcriu așezați ca în haina cea de purpură mohorâtă, îmbrăcați, și în gropniță aruncați, ca în saraiurile și palaturile cele mari și desfătate așezați, s-au dusu-să! Iară altă nemică, nici în sân, nici în spate n-au rădicat cu sine...” savantului Perpessicius îi aminteau de versurile lui Eminescu din postuma „Copii eram noi amândoi” cu ecouri din cântecele de lume: „Ah! Îmi împlă ades prin gând/ O cântare veche./ Parcă-mi țiuie aiurind/ Dulce în ureche: Lume, lume și iar lume!”. Spiritul de creație și nivelul de inspirație la Cantemir constituie, într-un fel, un model și pentru Marele Succesor, indiferent de faptul dacă unul s-a sprijinit pe experiența altuia, sau ambii s-au alimentat din aceleași surse: tradițiile populare.

Rațiunea îl ferește pe om de primejdia de a fi victima pasiunilor și minciunilor convenționale ale societății. *Lumea* în contextul „*Divanului...*”, prezintă pe profanii din filosofia stoicismului, care se învoiesc să trăiască în sclavia prejudecăților. Drept motive principale în „*Divan*” apar celebrele ziceri - *ube sunt* [unde sunt] și *fortuna labilis* [norocul nestatornic], autorul fiind „părtașul omului activ - **homo faber**, căruia îi e sortit de natură să muncească și să agonisească”¹⁶. Sprijinindu-se pe o caracterizare globală a lui Virgil Cândea: „Sensul pe care Cantemir îl dă „*Divanului...*” ca gen literar, fac din opera sa un document al schimburilor culturale Orient - Occident. Apelul la autorități, din gândirea clasică sau medievală - păgâne, catolice, unitariene –într-o carte de etică ortodoxă este plin de semnificație pentru largirea orizontului cultural sud-est-european în pragul epocii moderne”- Vasile Coroban opinează întemeiat: „*Divanul* lui Cantemir se prezintă ca o operă unică în felul ei în literatura moldovenească. E o lucrare îndrăzneată de tratare a temelor morale în plan teoretic, lucru nemaiîntâlnit până la dânsul nu numai în Moldova, ci și în țările din această parte a lumii”¹⁷.

¹⁵ Cantemir Dimitrie, I, Opere, București, Ed. Academiei Române, 2003, p.38-39.

¹⁶ Coroban Vasile, Dimitrie Cantemir- scriitor umanist, Editura Cartea Moldovei, Chișinău, 2003, p.164.

¹⁷ Ibidem, p.165-166.